

Дитячий фольклор

Джерело: Лановик М.Б., Лановик З.Б. Українська усна народна творчість: Підручник. 3-тє вид., стер. К.: Знання-Прес, 2005. 591 с.

Дослідники і збирачі фольклору давно спостерегли, що усі фольклорні жанри діляться на дві великі групи: 1) твори, які виконуються і побутують у середовищі дорослих; 2) твори, які побутують серед дітей. Між цими групами є суттєва різниця: усна словесність дорослих не завжди доступна дітям, вони починають її розуміти і сприймати лише в підлітковому віці.

Термін «дитячий фольклор» з'явився у фольклористиці у 20-х роках 20 ст. Зібрано багато текстів цього специфічного виду творчості. Однак до цього часу теорія дитячого фольклору не сформована. Першим складним питанням виявилось, які саме жанри варто вважати власне «дитячими». Так, Г.С. Виноградов, як один зі знавців народної педагогіки, що першим почав широко вживати термін «дитячий фольклор», наголошував, що ним доцільно позначати твори, складені самими дітьми, а також поезію пестування (невеликі ліричні твори, які примовляють дорослі, пестячи дітей). Дещо пізніше до цього виду словесності долучили колискові пісні (хоч дехто з учених дотепер вважає їх розрядом родинно-побутової лірики). Також було спостережено, що деякі жанри народної словесності, які побутували у середовищі дорослих, втративши своє первісне утилітарне призначення і сакральне значення, у дещо видозміненому, спрощеному вигляді перейшли у сферу дитячого фольклору. Усі дослідники одностайні, що *до дитячого фольклору відносяться і твори дітей, і твори для дітей, складені дорослими.*

1. Колискові пісні

Коліскові пісні – ліричні пісенні твори, які виконуються матір'ю (рідше батьком чи іншими членами родини) над колискою дитини для того, щоб її приспати.

Це один з найдавніших жанрів народної словесності, що сягає корінням міфологічного періоду творчості. Для того, щоб зрозуміти витoki і генезис жанру, слід проаналізувати його найдавніші зразки. Спостереження доводять, що не лише образно-тематичною структурою, а й інтонаційно-ритмічною будовою вони споріднені із замовляннями. В минулому подібні пісні виконувались не тільки, щоб приспати дитину, а, як і замовляння, привернути до неї або відвернути від неї дію певних духовних сил, оберегти від зла, сприяти її здоров'ю і швидкому ростові.

Найстійкіший з усіх мотивів, який з'являється у переважній більшості творів – закликання чи запрошення сну до дитини. У ньому зафіксоване анімістичне уявлення про сон як істоту, яка може заспокоїти і приспати дитину. Не розуміючи природи сну і не маючи змоги її пояснити, різні народи по-різному розуміли цей стан людини, але у всіх давніх уявленнях відбилося стійке переконання, що сон – не властивий людині фізичний стан, а привнесений із зовні вплив якоїсь духовної надприродної сили, зв'язок із потойбічним світом духів.

Колискові пісні — жанр, який має чітко визначену конкретну функцію: заспокоїти і приспати дитину. З цим основним їх призначенням і пов'язані особливості поетики жанру. Оскільки єдиним слухачем є дитина, яка лише починає розуміти окремі слова і реалії дійсності, то у колискових використовується тільки найпростіша загальноживана лексика, у них нема складних поетичних прийомів і тропів. З художньо-поетичних засобів зустрічаються епітети (золотенькі бильця, шовкові вервечки, пухові подушечки, хата тепленька). Це — чи не єдиний троп, що широко використовується в колискових для увиразнення їх змісту. Рідко зустрічаються порівняння (білий, як лілея; очка, як тернина). Всі інші засоби спрямовані на створення специфічної звуко-ритмічної оболонки твору, яка навіває дитині сон. Основним її виразником є мелодія, яка, відрізняється від інших ліричних пісень одноманітністю і монотонністю, оскільки має на меті вплинути на стан і настрій дитини, щоб її заколисати. Ефект заколисування підсилюється гойданням дитини в колисці, але також і специфічними формальними засобами самого тексту колискової

Першорядну роль тут відіграє одноманітний ритм, що досягається рядом засобів. Найпоширеніший прийом — різного роду повтори, від анафори до повторів цілих рядків у вигляді наскрізних рефренів. Деякі колисанки побудовані так, що кожен рядок повторюється по два чи більше разів. Сюди долучаються різноманітні фонетичні ефекти, що надають мові мелодійності і ритмізації, а також заколисувальні вигуки-кліше «баю-баю», «Ой люлі-люлечки» і т. п. Милозвучність мови підсилюється шляхом використання здрібно-пестливих форм (дитинонька, колисонька, матіночка), через які також виявляється ніжне, пестливе ставлення до дитини. Як правило, дитина ще не розуміє лексичного значення слів колискової, але вловлює звуки, співзвучні висловлюванням, і пісня стає одним із ш ляхів її знайомства зі світом. Тому, виконуючи колисанки, матері вкладають в них усе багатство почуттів, які хочуть словами передати (навіяти) немовляті.

Переважаюча частина творів має форму монологу матері, зверненого до дитини, або уявного діалогу з нею. Така форма підсилює щирість та безпосередність висловлюваних думок та почуттів, дає простір для імпровізації. Мотиви зустрічаються різні, як і різний діапазон почуттів: від жертвовної любові та опіки до нарікання, висловлення думки, що дитина небажана.

2. Забавлянки

Окрім пісенної лірики, дорослі у спілкуванні з дітьми створили цілий ряд неписаних жанрів. Г.С. Виноградов, один з перших дослідників дитячого фольклору, об'єднав ці твори спільною назвою «поезія пестування». Переважаюча більшість — це невеликі поетичні твори, які примовляють дорослі, пестячи немовля. Але не тільки. Є й інші піджанри, які мають своє призначення і конкретні функції.

Найближче до колискових пісень за змістом і характером стоять потішки або утішки — невеликі віршики, які промовляють дитині перед тим, як кладуть спати. Їхнє призначення — заспокоїти дитину, вплинути на її психічний стан, щоб вона швидше заснула.

Окрему групу забавлянок становлять твори, які виконуються дорослими під час підкидання дитини на коліні або нозі. Народна назва таких творів — чукикалки (поширена в центральній та Лівобережній Україні), походить від початкових слів багатьох цих текстів— «Чук-чук», «чуки» (хоч можуть бути й інші звукосполучення: «Гоп», «гуци», «а-та-та», які імітують їзду на коні).

Простота побудови таких віршиків, милозвучність приваблива для слуху немовлят. Звучання звуконаслідувальних слів, які супроводжують певні рухи, сприяють мовному та фізичному розвитку дитини. Такі вправи захоплюють елементами гри, вони збуджують інтерес, розвивають емоційність, спостережливість, розважають, а водночас дитина знайомиться з навколишнім світом, побутом, отримує нову інформацію про щоденне життя людини, у цьому виявляється практичне значення забавлянок для немовлят. Для дітей старшого віку (3—5 років) народ створив забавлянки, які побудовані уже не на фізичних рухах чи елементах гри, а інтерес дитини захоплює сам текст. Він досить простий, щоб дитина могла його зрозуміти, однак деякі його елементи збуджують цікавість, сприяють розвитку уяви чи інших видів мисленнєвої діяльності. Це — віршовані казочки з елементами сюжетності й оповідальності (напр., «Пішла киця по водицю»). Інколи вони можуть виконуватися як пісеньки на прості мелодії.

Третя група казочок-забавлянок — безконечні або надокучливі казочки — вкрай коротенькі віршовані твори, де в жартівливому тоні йдеться про якусь несерйозну чи малоймовірну подію, яка розповідається багато разів, не перериваючи оповіді казочки. Механізм «безконечності» створюється шляхом відповіді на поставлене в кінці твору питання — «Чи казати знов з кінця?», «Гарна баєчка, чи ні?», «Розказати тобі ще?». Найпоширеніша по всій Україні казочка «Був собі чоловік Сажка».

3. Казка

Казковий епос як частина усної народної прози є великим пластом української словесності. Уперше термін «казка» був використаний Лаврентієм Зизанієм, як і терміни «баснь», «байка», а згодом і Памвом Бериндою. Казка язичницьких ритуалів.

Казка - це епічний твір народної словесності, в якому відображені різночасові вірування, погляди та уявлення народу у формі послідовної розповіді, яка має чітку побудову, яскраво виражений конфлікт, в основі якого лежить протистояння добра і зла, перемога добра над злом.

Як особливий жанр казка тісно пов'язана з багатьма явищами минулого, з іншими жанрами усної народної творчості. У казках знайшли своє відображення міфологічні, ритуально-обрядові, історичні, релігійні, етичні вірування, звичаї, переконання українців. У процесі свого розвитку казка змінювалася, а отже, змінювалося і її призначення: спочатку вона виконувалася з магічно-заклинальною метою (захисту від ворога, як засіб допомогти, уберегти та ін.), а згодом, втративши ритуальне призначення, казка набула винятково естетичного, розважального та повчального характеру. Відповідно і людина змінила своє ставлення до казки.

Сьогодні ми маємо казку, сформовану та видозмінену під впливом багатьох нашарувань. Вона – твір, побудований на вимислі, тому, на відміну від

інших жанрів народної прози, уже не сприймається як дійсність, її зміст неправдивий, хоча казка все ж пов'язана з реальним життям.

За спостереженнями науковців, казки відображають форми праці людини, її боротьбу за існування, побут, соціальні стосунки, мислення, поняття етики та моралі, форми сімейного життя, уявлення про потойбічні світи та надприродні сили і явища. Основною ознакою казки є її невідповідність до оточуючої реальності, у казці все чарівне сприймається як магічне, «зачароване».

У жанрі казки сформувалося своєрідне ставлення до дійсності особливість часово-просторових зв'язків (хронотопу). Час у казці – умовне поняття: ні вік, ні часові періоди не простежуються. Герой казки – людина певного сталого віку (дитина, парубок, чоловік, старий та ін.), він переходить з одного вікового стану в інший, а пробувши певний час поза домом (у мандрівці, наприклад), повертається назад таким, як і раніше.

Умовною величиною є і простір. У казках ніколи не подається детального опису природи, житла, одягу, оточення, адже це тільки контекст, у якому відбуваються дії. У багатьох казках простір ділиться на два виміри – цей світ і той світ – реальність і потойбіччя (невідома країна), в якому існують химерні істоти, що впливають на долі казкових героїв (змій, Ох, чорти, дивовижні рослини та предмети).

Умовними є і казкові персонажі. Вони здебільшого змальовуються загальними рисами, часто гіпербалізуються, ідеалізуються, втілюють добро чи зло, прекрасне чи потворне. Відповідно до таких казкових функцій вони діють. Темою, яка об'єднує усі народні казки в окремий жанр, є утвердження людини як особистості, її боротьба проти сил, що заважають її щастю. Тема ця простежується від найдавніших казок, але в кожній має окрему інтерпретацію.

Науковці, автори підручників з фольклору умовно поділяють казкових персонажів на добротворців, злотворців та знедолених.

Добротворці – особлива категорія. Вони чарівники, богатирі, силачі, козаки – загалом істоти (адже часто це тварини, рослини і т.д.), роль яких – захищати, допомагати, рятувати, підтримувати знедолених і карати злотворців. Це такі персонажі, як Котигорошко, козак Мамарига, Кирило Кожум'яка, Бух Копитович, богатирі Вернидуб, Вернигора та ін.

Злотворці – це носії зла, кривди, аморальності, які зазнають поразки та поганьблення у своїх темних справах (лиха баба, Змія чи Змій, Ох, мачуха, багатий брат, розбійник тощо).

Знедолені - це персонажі, які найчастіше позбавлені багатства, спадщини, які терплять кривду і несправедливість, але врешті-решт отримують заслужену винагороду (чи покарання).

Традиційно українські казки поділяються на:

- казки чарівні (фантастичні чи героїчні);
- суспільно-побутові казки (реалістичні);
- казки про тварин та міфологічні казки.

Чи не найбільшу групу в українському оповідному епосі становлять чарівні казки, в яких через подвиги героїв та їхні надлюдські здібності розкривається їх фантастичний характер. У таких казках розповідається про неймовірні пригоди та події, про нереальних істот, про потойбічний світ, про найхимерніші перетворення тощо. Обов'язковими елементами чарівних казок є

їхня надзвичайність, ірреальність. Серед чарівних казок виділяється велика група творів, які є ще й героїчними казками. Героїчними вони називаються тому, що в центрі зображення у них – образ богатиря-героя, завдяки доблесті, мужності якого відбуваються всі казкові події. Такі казки з'явилися і розвинулися у княжі часи, тому їм і властивий героїзм та виразний історичний характер («Кирило Кожум'яка» та ін.). Серед чарівних казок є й такі, в яких героїка відсутня, наприклад «Дідова дочка й бабина дочка».

Яскравим національним колоритом, доброзичливим гумором, дотепністю позначено багато чарівних казок. Доброчесним героям допомагають чарівні предмети, тварини, птахи і риби. Найголовнішим помічником героїв-добротворців є незвичайний кінь, появу якого у фольклорі дослідники пов'язували з релігійними уявленнями про те, що саме він переносить душу в замогильний світ і служить своєму господарю і там. Саме тому в давніх похованнях і знаходять останки коней разом із людськими.

Кінь, як правило, не лише сильний, красивий, із золотою гривною і діамантовими копитами, він говорить, дихає полум'ям, літає під небом і володіє віщунськими секретами.

Серед жіночих персонажів чарівних казок – наречена, зачарована царівна, пасербиця, сирота, вірна дружина, а також представниці злих сил – мачуха, змієва мати, лиха баба та її дочка відьма, Кривда тощо. У багатьох казках важливу роль відіграють мотиви чесної праці, милосердя, боротьби зі злом. Дідова дочка, наприклад, допомагає яблуньці, криниці, а Котигорошко виконує дивовижні завдання.

Часто в казках приписуються бажані для людини чудесні якості багатьом предметам: чоботи, що поверх води ходять, торбинка-дротянка і торбинка-волосянка, шапка-неведимка тощо.

У казках наявна символіка імен (Котигорошко, Семиліток, Кожум'яка, Вернигора, Вернидуб, Ломикамінь, Ох та ін.) та чисел (3, 7, 9, 12). Одну з провідних ролей відіграє трикратність певних мотивів (три голови у змія, троє друзів у козака Мамалиги, царівна-жаба тричі виконує завдання царя і т.д.).

Сюжети багатьох казок малюють схеми, які складаються з мотивів важких завдань, що супроводжуються формулами замовлянь. Герой чи героїня мають за ніч побудувати палац, засіяти й зібрати хліб, загнати в яйцерайце череди корів і отари овець тощо. Іноді завдання і загадки в чарівних казках є засобом підкреслення критичного стану персонажа, його переживань (батько має серед голубів упізнати свого сина у казці «Ох»).

Персонажі чарівних казок лишаються незмінними в часі – старими чи молодими. Час руху персонажів пов'язаний з ритмом казки. Швидка зміна епізодів вимагає напруженого темпу оповіді. Уповільнення дії загострює сприйняття, готує слухачів до головного моменту, до розв'язання конфлікту, після якого розповідь уповільнюється.

Невід'ємним компонентом поетики (сукупності художніх засобів) чарівної казки є традиційні художні формули, які посилюють оптимізм розповіді. Серед них – «жив собі на світі», «було, де не було, а в сімдесят сьомій державі за скляними горами жив собі бідний чоловік» та ін. Фінальні словосполучення – «я там був, мед-горілку пив, по бороді текло, а в роті не було» та інші. Існують формули для заохочення послухати оповідь («слухайте ж», «розкажу вам»),

опису зовнішності персонажа («ні в казці сказати, ні пером описати», «сивий як молоко» тощо).

Радимо ознайомитися з казками «Івасик-Телесик», «Золота яблунька», «Летючий корабель», «Яйце-райце», «Кривенька качечка», «Іван Голик і його брат» тощо.

Суспільно-побутові казки виникли в той період розвитку суспільства, коли в ньому спостерігалася чітка ієрархічна розшарованість. Їхній зміст має соціальну спрямованість, викриває і засуджує людські вади. Персонажі суспільно-побутових казок – певні типи, представники соціального прошарку чи верстви. Такі казки містять менше епізодів, ніж чарівні, сутність образів у них розкривається через діалоги чи у конкретних діях. У суспільно-побутових казках майже відсутнє надприродне і у них немає чарівних предметів, чудесних перетворень героїв. Великий вплив на формування казок мали (починаючи з XIII ст.) літературні запозичення, світові сюжети, універсальні мандрівні історії.

За тематикою суспільно-побутові (соціально-побутові) казки дуже багаті, усі вони реалістичні, а їхніми героями виступають представники різних соціальних груп: селянин, коваль, мірошник, пан, піп, солдат, купець та ін.; інколи – національностей: москаль, жид, німець, турок тощо. Казки цієї групи поділяються також на родинно-побутові і соціально-побутові, але різниця між ними досить умовна. Однією з особливостей суспільно-побутових казок є їхній гумор, жартівливий чи сатиричний тон, дотепність та тонка іронія.

Серед родинно-побутових казок чи не найбільшу групу становлять казки про бідного та багатого брата, стосунки яких ґрунтуються на кривді з боку багатого й довірливості й доброти з боку бідного. За свою жорстокість і зажерливість багатий брат завжди покараний різними карами, які витікають із сюжету. У частині казок конфлікт виникає між сином і батьком, дочкою і матір'ю, пасербицею і злою мачухою, між чоловіком і жінкою («Три поради», «Язиката Хвеська», «Як чоловік жінку вчив працювати» та ін.).

У суспільно-побутових казках тематика й проблематика стосується вже не родинного, а соціального життя, тому й конфлікти у них мають соціальне забарвлення, герої – представники різних соціальних груп та національностей, які втілюють певні психологічні риси своїх станів і народів. У таких казках симпатії завжди на боці бідного і мудрого, чесного і доброго («Мудра дівчина», «Торбин брат», «Як мужик пана дурив» тощо). У таких казках часто фігурує хитрий і дотепний циган, брехливий і ласий до чужих жінок піп, пихатий полохливий пан, брехуни, крадії, скупі, ледачі персонажі.

В українських казках, які в фольклорі європейських народів, може діяти чорт, який намагається перемагати розумом і хитрістю простого чоловіка, але завжди зазнає поразки. Цей фантастичний герой зображається не як втілення демонічних сил, а як сила, здатна нашкодити чи допомогти.

Казки про тварин належать до умовної групи казок про птахів, комах, плазунів, рослини, небесні світила і природні явища. Герої таких казок – наділені людськими якостями (мовою, думками, емоціями, здатністю спілкуватися та діяти тощо). Казки про тварин вважаються найдавнішими в казковому епосі, адже вони виникли як оповіді мисливців та звіроловів і носили магичний характер (для замовляння тварин – тотемних предків). На думку

дослідників, давня людина вважала звірів не тільки рівними собі, а вищими і розумнішими за себе. У казках про тварин діють звірі дикі й домашні, приручені тварини, які мають алегоричне значення.

Найпопулярнішими героями казок про тварин є вовк, заєць, ведмідь, лисиця як найпоширеніші звірі на території проживання східних слов'ян. Вовк постає в казках то грізним і лютим, то простуватим і жадібним, здебільшого його називають вовчиком-братиком. Інший улюбленець народної казки – хитра лисичка-сестричка, втілення хижої мудрості, облесливості, вічного конкурента вовка («Лисичка-сестричка і вовк-панібрат» та інші). Володарем лісу постає в казках ведмідь – «вуйко», який діє з образами вовка і лисиці.

Серед лісової дрібноти симпатії в казках належать до зайців, їжаків, білок, птахів, мишей, яким доводиться рятувати свої житла і дітей власним розумом та кмітливістю. Звірі в казках можуть спілкуватися між собою («Котик і півник», «Заєць і ведмідь»), а також з людиною, при чому людина здатна перехитрити хижака.

Серед свійських тварин – казкових персонажів найчастіше зустрічаються собака, кінь, корова, кіт, свиня, цап, баран, півень тощо. Як правило, тварини є співниками свого господаря й допомагають йому, хоча часто в казках господар може вигнати з дому старого собаку («Сірко») чи кота («Пан Коцький»), або тварини самі тікають від хазяїна в пошуках кращої долі («Цап та баран»).

Поряд з групами народних казок про диких і свійських тварин існують групи творів про диких та свійських птахів, які поділяються на хижаків (орлів, шулік, яструбів) та слабкіших пташок (горобці, соловейки, ластівки тощо), свійських птахів (півник, курочка, качечка та ін.).

У казках про тварин відтворюється життя світу природи очима давньої людини. Намагаючись пояснити явища довкілля, поведінку тварин, птахів, плазунів, комах, їхній вигляд та природне призначення, праслов'яни створили багато казок-пояснень тих питань, які їх хвилювали («Чому жайворонок збирає сім'я?», «Як Бог ділив літа», «Чому бузьок жере жаби, а вовк роздирає вівці?» тощо).

Окрему групу становлять казки повчально-розважальні, розраховані переважно на дітей («Колобок», «Рукавичка», «Коза-дереза», «Солом'яний бичок» та інші).

До оповідного казкового епосу зараховуються також байки, кумулятивні (надокучливі) казки, анекдоти, небилиці, які різняться жанровою специфікою.